
KÖNYVEKRŐL

BERTALAN TAMÁS

Útkereső nyertesek és tanácstalan vesztesek

Kovách Imre–Csite András (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás – A posztoszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* Napvilág Kiadó. Budapest, 2002.

A tanulmánykötet egy izgalmas időszak történéseit dolgozza fel, amelyről részben még letisztulatlan személyes élményeink, tapasztalataink vannak. A korszak megnevezésére is kísérletet tesznek a szerzők, de a kötet igazi célja a kilencvenes évek és az ezredforduló időszakára egy olyan modell felállítása, amely képes áthidalni az előző korszak közelségéből, az adathiányból fakadó problémákat, mégpedig úgy, hogy érintettségünk ellenére is kellően objektív választ adhassunk a mű egyik alapkérdésére: mi következik a rendszerváltás ellentmondásos tizenöt éve, a posztoszocializmus után?

A kötetben szereplő tanulmányok egyszerre segítenek szembesülni a korszak veszteséglistájával, és keresik az utat a továbblépéshez, felkutatva azokat a lehetséges szereplőket, akik kellő erővel és mozgástérrel rendelkeznek a jövőépítéshez. Teszik ezt úgy, hogy az adatok és számok mögött ráismerünk saját tapasztalatainkra. Segítenek összerakni azt a mozaikot, amelynek darabjait ugyan birtokoljuk, de az összeillesztést megnehezíti, hogy túl közelről nézzük a mintát. A kötet időbeli kiterjedése és tematikus gazdagsága lehetővé teszi azt is, hogy az ország európai uniós integrációjával kapcsolatos egyes alapkérdéseket (ilyen például a vidékfejlesztés korántsem egyszerű problémaköre) ne a frázisok szintjén gondolhassuk át.

A tanulmányok által feldolgozott témákat a következő kérdésre fűzhetjük fel: Milyen hatást gyakorolnak ebben a turbulens időszakban a politikai, gazdaságpolitikai döntések egyes csoportok, szervezetek, térségek életére? Kiemelendő erénye a kötetnek, hogy a kérdés megválaszolása során a szerzők képesek együtt kezelni a politikai döntéshozók felelősségének kérdését a döntések társadalmi csoportokra gyakorolt tényleges hatásainak elemzésével. Teszik ezt több helyütt megindító szociális érzékenységgel.

Olyan politikai gazdaságtani elemzéseket olvashatunk, amelyek képesek együtt vizsgálni a mikroszinten jelentkező szervezeti folyamatokat, azok hatásait a folyamatok szereplőire, illetve a folyamatokra hatást gyakorló politikai döntéshozói szint stratégiaválasztásának következményeit.

A többnyire empirikus kutatásokkal is alátámasztott elemzések közelebb visznek bennünket az elmúlt tíz év mezőgazdasági, ipari szervezeteiben lezajlott történésekhez, de ugyanígy működésében ismerkedhetünk meg – egy kistérség példáján – az elszegényedés súlyos hatásaival, avagy az önkormányzatiság keretei között a helyi gazdasági elit politikai mozgásterével.

A változásokra vonatkozó adatok, folyamatok és jelenségek elemzésével a szerzők kísérletet tesznek a korszak gazdaságpolitikai és társadalmi jellegű értelmezési problémáinak megválaszolására. Szembesülnek azzal az alapvető kérdéssel, hogy az elemzéshez hiányzik a megelőző korszak hiteles „dokumentációja”. A kötet szerkesztője joggal állapítja meg, hogy a szocializmus elemzése is hiányosnak tekinthető a gazdaságpolitikai, foglalkoztatáspolitikai folyamatok szempontjából. Az összehasonlítási alap hiánya mellett komoly gondot okoznak a fogalmi bizonytalanságok, amelyek már a korszak elnevezése, tagolása szintjén is jelentkeznek.

Politikai gazdaságtani elemzéshez méltóan a kötet összeállítói elemzéseik középpontjába a tőkéhez való hozzájutás lehetőségeit, a tőke feletti ellenőrzés megszerzésének módját állítják. Izgalmas kérdés, hogy a privatizációval kapcsolatos politikai döntések hogyan befolyásolták a gazdasági elit kialakulását, és ezzel párhuzamosan a foglalkoztatásban bekövetkező változások akár egy gazdasági szervezeten belül, akár társadalmi méretekben hogyan változtatták meg a foglalkoztatottak, a munkavállaló korúak életviszonyait.

A szerkesztők egyetértenek azzal a nézettel, hogy a kilencvenes évek első fele, amely időszak a szocialista rendszer lebontását, illetve a politikai és gazdasági tőke újraelosztását célozta, egy viszonylag jól elhatárolható korszak, amelynek posztoszocializmusként történő aposztrófálása általánosan elfogadottnak tekinthető. Amíg azonban a politikai rendszer lebontása és a demokratikus berendezkedés kialakítása a 80-as évek végén és a 90-es évek elején lezajlott, addig a gazdasági változások egy je-

lentős része a nyolcvanas évek közepétől indult – gondoljunk csak a társasági törvény 1988-as kihirdetésére. Egyetértünk azonban azzal, hogy ugyanilyen fontosak az 1992-től 1997-ig zajló redisztribúciós folyamatok. Éppen ez az időszak teszi lehetővé vállalati környezetben, a gazdasági szervezetek szintjén a tőke tulajdonosainak, „felügyelőinek” milyensége szempontjából történő elemzések elvégzését. Nem egyértelmű azonban – a tanulmánykötet tatalmi felépítése, illetve az egyes tanulmányok szintjén sem –, hogy mennyiben teremthető meg a mikroökonómiai és szervezeti szintű elemzések és a makroökonómiai elemzések közötti párhuzam. Amíg a kötet sokrétűsége lehetővé teszi az ilyen irányú gondolkodás megindítását, nem törekszik arra, hogy egységes szerkezetbe foglalja a vizsgálódások tapasztalatait.

A kötet szerkesztője „A posztszocializmus vége” címmel részletes előszót írt, amelyben a tanulmányok főbb tartalmi megállapításait foglalta össze egy olyan elemzésben, amely a korszak főbb jellemzőit vetíti elénk. A szerző által az előszóban meghatározott tartalmi súlypontok közül néhányat felhasználunk a tanulmánykötet belső szerkezetének bemutatására. Az alábbiakban röviden kitérünk a társadalmi struktúra változásaira, a különböző elitcsoportok és a politikai elit egymáshoz való viszonyára, illetve a politikai elit befolyásolására egyedül képes gazdasági elit és a politikai elit viszonyára.

A gazdaságpolitikai beavatkozások következményeinek társadalmi hatásaira vonatkozó legáruklodóbb adatok a foglalkoztatási helyzetet bemutató adatok és azok változásai. Az elmúlt években a híradások szintjén folyamatosan azt hallottuk, hogy a munkanélküliségi ráta csökkenése kedvező gazdasági folyamatokra utal. Ezzel szemben azonban – különösen a kilencvenes évek első felében – a szocialista nagyvállalatok leépülésével és privatizációjával, a mezőgazdaság szerkezeti átalakításával megnövekedett az inaktívak száma. Ők ugyan nem rontják a munkaügyi statisztikákat, de különösen a többszörösen hátrányos helyzetű mikrorégiókban tapasztalható jelenlétük, és tanulmányozható egzisztenciális, mentális és egészségügyi állapotuk leromlása. A foglalkoztatási helyzet okozta kiszolgáltatottságból az egyik kitörési lehetőség a vállalkozóvá válás volt. Ezek a kísérletek is az esetek többségében kudarccal végződtek.

A mezőgazdaság drasztikus átalakításával, amely a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számát alig valamivel több, mint egynegyedére csökkentette, kialakult a családi gazdaságok egy túlélésre képes csoportja, és nyilvánvalóvá vált, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek mellett a kiscsajdaságok is szerepet kapnak. Ezzel együtt azonban elkerülhetetlen egy, a mezőgazdaság fejlesztésén túlmutató vidékfejlesztési stratégia, a foglalkoztatási helyzet stabilizálása és az elszegényedési folyamatok

megállapítása érdekében. Ez az időszak a középrétegeket sem hagyta érintetlenül. A középrétegek jövedelmének csökkenése is állandó volt. A privatizáció hasznából a középrétegek széles csoportjai sem részesültek. A vagyon újraelosztásában kis elitcsoportok kerültek kedvező helyzetbe. A kötet egyik alapkérdése, hogy van-e a politikai elitek kontrolljára képes társadalmi csoport, intézmény. Kovách Imre a következőképpen határozza meg a politikai elitet (14. oldal):

Nem rendelkezik a kommunista korszak vezetőinek hatalmával, azonban jogi eszközökkel gyakorlatilag kizárta a nagyobb parlamenti cserék lehetőségeit.

Párttagság, párthovatartozás szerint majdnem végletekbe menő harcot vív a politikai hatalomért, de mint politikai osztály a magyar társadalom egynemű képződménye, minősége.

Politizálásának legfontosabb motiválója a pártállam lebontását követően szükségszerűen a gazdasági, politikai, kulturális és szimbolikus privatizációban való részvétel, vagy azok irányításából és az új redisztribúció kontrolljából eredő hatalmi részese-
dés.

A szerző szerint a politikai elit kontrolljára a következő társadalmi csoportok, intézmények lehetnének képesek:

Civil társadalom és szervezetei, amely intézményesülését tekintve dinamikus fejlődési pályára állt, de alulfinanszírozottságának és gyenge társadalmi beágyazottságának köszönhetően a politikai elit befolyása alá sodródott.

A nyilvánosság intézményei, amelyek viszont erőteljes piaci és profitkényszer alatt állnak, és többnyire emellett jól körülhatárolható politikai csoportok ellenőrzik őket.

Rivális társadalmi csoportok vagy intézmények. Ebből a szempontból a kötet két tanulmánya is vizsgálja a szakszervezetek, más munkavállalói érdekképviseletek befolyásoló képességét. A szakszervezetek, munkástanácsok a politikai elitek kontrolljára nem képesek, és a munkaadói oldal (amely jelentős részben átfedést mutat a gazdasági elittel) ellenőrzésére és befolyásolására is csak korlátozott mértékben van módjuk. Rivális társadalmi csoportnak tekinti a szerző a kulturális elitet, amely különösen a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején vállalt döntő szerepet a rendszerváltás levezénylésében, és folyamatos térvesztését figyelhetjük meg a politikai mezőben. Ezzel szemben a gazdasági elitek politikai befolyásoló képessége mind helyi, mind országos szinten növekedni látszik, mint ahogy ezt egy közepes méretű város, Keszthely esetében a kötet egyik tanulmánya modellezi.

A fentiekből következik a kötet egyik alapvető megállapítása. A gazdasági elit – szemben a szocialista korszakban betöltött alárendelt szerepével – a privatizált gazdaságban nem függ közvetlenül a politikai elitől. Mi több, kísérleteket tesz a politikai elit folyamatos befolyásolására, ha kell gazdasági erejét kihazs-

nálva politikai pozíciókat szerez. A politikai elitek a privatizációs és redisztribúciós folyamatokban akarnak befolyást szerezni, a gazdasági elitek pedig gyakorlatilag a privatizációs folyamatok nyerteseinek tekinthetők. Ezért a 90-es évek gazdasági-társadalmi folyamatainak középpontjában, mint ahogy ezt a kötet szerkesztői és a kötetbe szerkesztett tanulmányok szerzői felismerték, az elitek privatizációban betöltött szerepének, a privatizációs folyamatokhoz való viszonyának elemzésével közelebb jutunk a korszak gazdasági folyamatainak megértéséhez.

A privatizáció első hulláma lezajlott, melynek következtében a tulajdonlás változatos formái jöttek létre a gazdaság legkülönbözőbb területein. A privatizáció következtében a gazdasági elit függőségének felszámolása megindult. Azonban a gazdasági szervezetek jelentős része forráshiánnyal küzd. Így nem nélkülözheti az állami támogatásokat. Szintén a forráshiány ellensúlyozására az állam – a politikai elit jóvoltából – nem érvényesíti követeléseit, a költségvetési követelések puha kontrollja jellemző. Elengedhetetlen a döntéshozói hatalom jóindulata a munkavállalói konfliktusok kezelésében is. Emellett a hazai vállalkozói réteg folyamatosan veszélyeztetve érzi magát a multinacionális tőke által, mely veszélyek kiküszöbölésére szintén a politikai elittel való jó kapcsolatok ápolásában, esetleg bizonyos politikai pozíciók megszerzésével keres menedéket. Tovább árnyalja ezt a képet, hogy várható a privatizáció és a rendelkezési hatalom újraelosztásának második hulláma, tekintve, hogy az állami és önkormányzati tulajdon aránya még mindig jelentős a nagyvállalati tulajdonban. Mindebből látszik, hogy a gazdasági és politikai elitcsoportok érdekkapcsolata szinte piaci elven, a kölcsönös érdekeken alapul.

Egészen más eredményekre jutunk azonban, ha a politikai elit és a gazdasági elit egymáshoz való viszonyát helyi (önkormányzati), illetve ha országos szinten vizsgáljuk. Helyi szinten a gazdasági elitek befolyása egyre erősödik, azonban országos szinten a politikai elit még bizonyos előnyök juttatásával fenntarthatja pozícióit, de ezzel maga is kiszolgáltatottá válik.

Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy 1997-től a forráshiány helyett állami többletbevételek megjelenését tapasztalhattuk. Ennek ellenőrzésében érdekelt a gazdasági elit, különös tekintettel a multinacionális cégek vezérkara. Helyi és regionális szinten a politikai elitek szerepe a különböző, többek között az uniós források elosztásában igen jelentős. Ezt a befolyást tovább erősíti, hogy nem működik a politikától független monitoringrendszer. Hiányoznak azok a szakmai, társadalmi szervezetek, amelyek a politikai és gazdasági elitek forrásmegosztási tevékenységét ellenőrizni tudnák. Ez azonban tovább erősíti az együttműködési kényszert, esetenként a két elitcsoport közötti átfedések növekedését.

Az elitcsoportok közül a politikai és gazdasági elitek képesek csupán egymás ellenőrzésére egy közel sem zárt térben, dinamikus zajló társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok közepette. Az elmúlt majd másfél évtizedben mindkét elitcsoportnak sikerült megerősíteni pozícióit, amelyek védelméért azonban az európai integrációs folyamatok és a nyitott piacgazdaság körülményei között folyamatos erőfeszítéseket kell tenniük. Ezeknek a szűk csoportoknak a hatalomhoz való viszonya és eredményessége meghatározó a társadalmi változások szempontjából.

Jól látszik tehát, hogy a mű egyik alapkérdésére (milyen hatást gyakoroltak a rendszerváltozás során meghozott politikai, gazdaságpolitikai döntések az egyes csoportok, szervezetek, térségek, ágazatok életére?) aligha adható autentikus válasz azon csoportok szerepének megismerése nélkül, amelyek meghatározóak voltak a poszt szocializmus időszakában. Ezeknek a csoportoknak az azonosítása kikerülhetetlenné tesz egy költség-haszon elemzést, amelynek eredményeként kiderülhet: a döntések befolyásolói úgy tudták érdekeiket érvényesíteni, hogy közben széles társadalmi csoportok képtelenek voltak helyzetüket stabilizálni.

Felvethető – és a kötetben közreadott tanulmányok már téma-választásukkal is felvetik – a politikai és gazdasági elitek közös felelősségét abban, hogy a vidék elszegényedő, munkanélkülivé váló tömegei vagy éppen az ipari cégek munkavállalói – amellett, hogy jövedelmi, egzisztenciális helyzetük a rendelkezésre álló adatok alapján nem javult a vizsgált időszakban – nem élveznek védeltséget sem a társadalmi újraelosztási folyamatokban a célzott közszolgáltatások által, sem az érdekvédelmüket és érdekképviseletüket szolgáló jogszabályok tekintetében. Természetesen az ilyenfajta súlyos megállapítások alátámasztására, tudományos igazolására a kötetben leírt elemzések, esettanulmányok csak részben alkalmasak. De az elitek küzdelmének és szerepének részletgazdag bemutatása akár a privatizációban, akár nagyvállalati, akár helyi politikai környezetben, kárpótol a viszonylagos hiányosságokért.

A tanulmánykötet egyébként három, terjedelmében azonos súlyt képviselő egységből épül fel. Abból kiindulva, hogy a mű politikai gazdaságtani elemzés (ahogy ezt a szerzők megfogalmazzák, elsődleges szándékuk a rendszerváltás és az európai integráció politikai gazdaságtani elemzése volt) az első szerkezeti egységben három tanulmány szól a privatizációról, annak társadalmi és szervezeti következményeiről. Csité András és Kovách Imre tanulmánya „A privatizáció és az új gazdasági elit kialakulása” címmel empirikus kutatások eredményeit mutatja be arról, hogy Magyarországon miként és mennyiben ment végbe a privatizáció során tulajdont szerzettek osztályá válása. Eközben részletesen elemzik, mely csoportok voltak a privatizáció résztvevői, kik milyen mértékben és milyen eredményes-

séggel tudták érdekeiket érvényesíteni, illetve a vizsgált időszakban pozícióikat megtartani. A privatizációról szóló fejezet második tanulmányában Buda Dorottya és Neumann László egy privatizációs alternatívának, a munkavállalói tulajdonszerzést szorgalmazó megoldásnak magyarországi visszaszorulásáról, sikertelenségének okairól és következményeiről írnak. A fejezet harmadik tanulmánya, amelyet Tóth András két multinacionális cég tulajdonában lévő autógyár szakszervezet-szervezési törekvéseiről ír, elsősorban a gazdasági szervezetek belső világával foglalkozik. A nagyipari termelés zászlóshajóinak tekinthető autógyárakban vizsgálja a szerző a munkavállalói érdekképviselők és a menedzsment viszonyát, küzdelmeit. Két magyarországi zöldmezős beruházás keretei között ismerhetjük meg a szakszervezetek mozgásterét, a szakszervezeti vezetők felkészültségét és az ágazati szakszervezetek szerepét a kialakuló piacgazdaság viszonyai között.

A privatizációról szóló fejezet magán viseli azt a problémát, hogy nehezen határozható meg a privatizációs folyamatok határai, akár makrogazdasági, akár szervezetszociológiai, akár foglalkoztatáspolitikai szempontból vizsgáljuk azokat. Ráadásul még számos más társadalmi szempontból meghatározó területen vizsgálhatnánk a privatizáció hatásait. Nem von le a résztanulmányok értékéből, hogy amíg a fejezet első tanulmánya a privatizációs folyamatokat jól meghatározott szempontok szerint átfogóan vizsgálja, a második tanulmányban már meghatározóak a konkrét privatizációs esetekről szóló elemzések, addig a harmadik már közvetlenül alig kapcsolható a konkrét privatizációs folyamatokhoz, sokkal inkább a piacgazdasági viszonyokat közvetítő multinacionális cégek és a szakszervezetek küzdelmei rajzolódnak ki előttünk.

A második fejezetben, amely a „*Társadalmi következmények és válaszok*” címet viseli, a gazdaságpolitikai, foglalkoztatáspolitikai, privatizációs döntések társadalmi hatásai bontakoznak ki előttünk. Ebben a fejezetben négy tanulmányt olvashatunk. Az elsőt („*A szegénység közelről*”) Laki László jegyzi, aki évtizedes szegénységkutatási és munkanélküliséggel kapcsolatos tapasztalatait írja le, drámai erővel bemutatva a gazdasági reformfolyamatok veszteségeinek egzisztenciális, mentális helyzetét. A szerző mind a vizsgálat fókuszának meghatározásával, mind pedig az eredmények feldolgozásával kiemelkedő szociális érzékenységről tesz tanúbizonyságot. A tanulmánykötet egészére jellemző a társadalmi problémák iránti nyitottság, azonban ebből a szempontból a kötet egyik súlypontja ez a tanulmány, amely szívszorító részletességgel mutatja be a gazdaságpolitikai beavatkozások partvonalra sodródó, és helyzetükből aligha menekülni tudó jelentős társadalmi rétegek helyzetét.

Tóth András „*Két tűz között: üzemi tanácsok, szakszervezetek és munkáltató*” című tanulmányában a munkaügyi kapcsos-

latok válságának történetét írja le. Kritikai elemzés alá veszi az érdekképviseletek jelenlegi rendszerét, bemutatja az üzemi tanácsok és a szakszervezetek egymáshoz való viszonyát, a jogalkotási problémákból fakadó működési problémákat, amelyek következményeként „alulszabályozott piacgazdaság” alakult ki a munkavállalók sérelmére. Mindemellett megfogalmazza azokat a szabályozási feladatokat, lehetőségeket, amelyek lehetővé tennék a kialakult anomáliák kezelését, rávilágítva azonban arra, hogy a jogalkotók felelőssége miként nyilvánul meg a piacgazdasági szereplők által foglalkoztatott munkavállalók esetében.

A harmadik tanulmány (Csite András, Horváth Gergely Krisztián, Kovács Ernő: *A vállalkozói politikai áttörés előzményei, lefolyása és következményei. Turizmus és vállalkozók Keszthelye*) tényszerűen mutatja be a helyi gazdasági elit és politikai elit viszonyának, küzdelmeinek alakulását. Újszerű elemzést olvashatunk arról, hogy a helyi gazdasági szereplők gazdasági pozícióik erősödésével, ezek védelmében hogyan lépnek be a politikai térbe, hogyan használják ki a helyi önkormányzati és országgyűlési választások kínálta lehetőségeket. A valóságos történet szereplői – akik közül néhányat név szerint ismerhetünk az előző évek híradásaiból – valódi küzdelmeket folytatnak a jogalkotók által kialakított küzdőtéren érdekeik, piacaik védelmében, illetve politikai befolyásoló képességük növelése érdekében. A történet modellértékű a pártpolitikai csatározások „nagypolitikai” és önkormányzati szintjeinek összefüggései szempontjából is.

A meglehetősen sokszínű fejezet negyedik eleme az ország két merőben eltérő térségében (az egyik Győr, a másik Nyíregyháza térsége) mutatja be a feketegazdaság helyzetét (Borboly István, Horváth Gergely Krisztián, Kovács Imre, Nagy Réka: *A feketegazdaság: érdekek és szereplők*). Empirikus kutatások adatai alapján kapunk képet a nyíregyházi KGST-piac prosperitásáról, annak változásairól, ezzel szemben megismerkedhetünk a győri KGST-piac leépítésének körülményeivel. Érdekfelesztő információkhoz juthatunk az ukrán olaj és benzin csempészetéről, felmérések adatai alapján kapunk hozzávetőleges képet a tevékenység nagyságrendjéről. A tanulmány szerzői nem vegytiszta elemzést készítettek, hanem a piacgazdaság kialakulásának olyan történéseit, szereplőit mutatják be, akikkel, amelyekkel az esetek többségében bűnügyi híradásokban találkozhatunk. Nincs hiányérzetünk amiatt, hogy az adatfelvétel módja, az elemzett adatok mennyisége nem teszi lehetővé hajszálpontos kép felrajzolását, hiszen mindezért kárpótol bennünket, hogy meglehetősen ritkán elemzett témáról juthatunk életszerű információkhoz.

A harmadik tematikus egység – amely „*A vidék*” címet kapta – két tanulmányt tartalmaz. Ez a fejezet témaválasztásában,

adatkezelésében és módszertanában jóval letisztultabbnak tűnik, mint az előző kettő. Olyan adatokat ismerhetünk meg és olyan információkhoz jutunk, amelyek lehetővé teszik a mai mezőgazdasági termelés tényszerű megismerését, de árnyalt képet kapunk a vidék helyzetéről is, a vidékfejlesztési folyamatok és törekvések tükrében.

Csíte András és Kovách Imre már tanulmányuk címválasztásában – *A vidék története* – is magasra tették a mércét. A szerzők kísérletet tesznek a vidék, a falu, a ruralitás definíciós problémáinak kezelésére. Mivel mindezt történelminek tekinthető 60–80 éves távlatok áttekintésével teszik, sikerrel alkotják meg a vidék társadalmi, gazdasági, mezőgazdasági folyamatainak kereteit. Mindezt úgy teszik, hogy nem hagyják figyelmen kívül az európai integrációs folyamatokat sem, kikerülve a mezőgazdaság, a vidékfejlesztés témakörében oly gyakran alkalmazott kliséket. A tanulmányban a vidék demográfiai változásai, a magyarországi falvak tipizálása, a foglalkoztatási helyzet terén bekövetkező drámai változások és a redistribúciós és privatizációs folyamatok, a vidék politikai befolyásoló képességének változásai, a vidéki politikai hálózatok felépítése, egymáshoz való viszonya és a vidékfejlesztés szereplői, hálózataik, célkitűzéseik egyaránt bemutatásra kerülnek. Mindezek a témák szinte egyedülállóan tényszerűen és rendkívül logikusan kerülnek felfűzésre arra az ívre, amely a „téjesítéstől” a földprivatizáción, a családi gazdaságok kialakulásán keresztül átvezet az európai mintára elképzelt vidékfejlesztésbe. Unikális megközelítése a vidékfejlesztés problémakörének a vidék reprezentációjáról és imázssteremtéséről szóló fejezet, amely a történelmi parasztságról alkotott képtől, a szocializmus parasztsággépén, a 90-es évek média által sugallt negatív vidékképéig vezet, bemutatva ezzel is azokat a feladatokat, amelyek immáron az Európai Unió keretei között a vidékfejlesztésre várnak. Mindezek alapján méltán állíthatjuk, hogy a tanulmány nem csupán a kötet egyik csúcspontja, hanem olyan átfogó elemzés, amely azok számára is segít a vidék évtizedes gazdasági, társadalmi, politikai folyamatainak megértésében, akik közvetlen élményekkel, tapasztalatokkal nem rendelkeznek a fenti témákban.

A fejezet második tanulmánya (Csíte András, Csurgó Bernadett, Himesi Zsuzsa, Kovách Imre: *Agrárpolitikai hatásvizsgálat: földhasználat, foglalkoztatás, üzemszerkezet*) harmonikusan illeszkedik az elsőhöz. A KSH országos és területi adatainak és egy átfogó, 1992-től 1997-ig húzódó, három adatfelvételt magába foglaló „farmerkutató” eredményei alapján alkothatunk képet az agrárpolitika rendszerváltozást követő hatásairól. Részletes képet kapunk a birtokméret alakulásáról, a foglalkoztatási adatok változásáról, a tulajdonosi viszonyok átalakulásáról. A tanulmány részletgazdag és átfogó képet ad arról, hogy milyen mértékben teljesültek azoknak a politikai erőknél, pár-

toknak a céljai, amelyek a családi gazdaságok kialakulását neveztek meg elsődleges agrárpolitikai célkitűzésként és ennek érdekében alakították ki, vitték végig földprivatizációs (földkárptólási) elképzeléseiket.

A kötet méltatásának végén megállapíthatjuk: túl közel vannak még a „posztoszocializmus” korszakának történései, és ez a közelség megnehezíti a tisztánlátást. Azonban a tanulmánykötet több szempontból is segít bennünket az eligazodásban. Elsőként említjük azt a szociális érzékenységet (méltán nevezhetjük elkötelezettségnek is), amely az elitek harcával és sikereivel párhuzamosan látni engedi a lemaradók, a vesztes többség kiszolgáltatottságát. Szintén erőssége a kötetnek, hogy dacolva az adathiány és az elemezhető adatok pontatlanságának problémáival, a tanulmányok többsége empirikus kutatási eredményeken alapul. És végül, de nem utolsósorban ki kell emelnünk, hogy a vizsgált korszak előzményeinek feldolgozatlansága, a rendkívül dinamikus gazdaságpolitikai változások ellenére is vállalkoztak arra a szerzők, hogy tényekre alapozva keressék a választ arra a mindenkit érintő kérdésre, hogy mi következik a posztoszocializmus után, annak érdekében, hogy a győztes, de útkereső elitek társadalmi, gazdaságpolitikai válaszai csökkentsék a vesztesek tanácstalanságát.